

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

INSTITUTIONAL ASPECTS OF ECOLOGIZATION OF AGRICULTURAL LAND USE IN UKRAINE

Михайло СТУПЕНЬ,
доктор економічних наук,
Львівський національний
аграрний університет

Mykhaylo STUPEN',
Doctor of Economics,
Lviv National Agrarian University

Любомир КАЗЬМІР,
Інститут регіональних досліджень
НАН України, Львів

Lyubomyr KAZ'MIR,
Institute of Regional Studies,
NAS of Ukraine, Lviv

Стратегічним напрямом виходу з кризи, що склалася в системі природокористування загалом, на глобальному рівні визнано перехід до моделі збалансованого розвитку (англійською – *sustainable development*). Окремими авторами ідея збалансованого розвитку трактується як певний імператив ринкових трансформацій економічної системи, оскільки, на їх погляд, саме біосферосумісна економіка повинна стати «ною господарською базою цивілізації», яка органічно вписувалася б у можливості природного середовища і не порушувала б хід його еволюції [3].

Концепція збалансованого розвитку вимагає глибоких змін в економічній, соціальній, екологічній та етичній сферах, а також їх узгодження із законами розвитку біосфери та принципами гуманізму [16]. Саме в цьому напрямі все більше фахівців вбачає стратегічні перспективи державного регулювання економічного розвитку, які тісно пов'язувалися б з екологічними імперативами.

З теоретичних позицій концепція збалансованого розвитку вимагає дослідження проблем розвитку суспільства в рамках соціо-еколого-економічних систем, в яких раціональні потреби людини розглядаються як внутрішні обмеження розвитку, а зовнішні межі пов'язані з ємністю біосфери [4, с. 23 – 24]. Такий підхід дозволяє розглядати збалансований розвиток як процес паралельної (одночасної) реалізації економічних, екологічних і соціальних цілей суспільства. За думку інституціоналістів, успішне вирішення трьох типів відповідних завдань (економічних, екологічних і соціальних) можливе саме на основі їх інституційного регулювання [18].

Однією з детермінант збалансованого розвитку на сьогодні вважається екологізація економіки, тобто посилення екологічної спрямованості економічних систем у процесі їх трансформації, що проявляється у становленні нової економіко-екологічної свідомості та культури, екологічної відповідальності, в утвердженні сучасних екологічних цінностей, формуванні відповідної нормативно-правової та інституційної бази, спрямованої на суспільний контроль за системою зв'язків у триаді «людина – економіка – екологія», застосування санкцій і стимулів щодо регулювання впливу господарських систем на стан природного середовища [9].

Останнім часом все більшої популярності серед теоретиків і практиків

набуває концепція екологічної модернізації, яка може розглядатися як модель екологічного менеджменту, що спрямована передусім на мінімізацію екологічних ризиків і передбачає поєднання прямого адміністративного управління і саморегулювання [15].

Для України особливо актуальною є потреба екологізації сільськогосподарського землекористування. Адже саме недосконалість системи використання земельних ресурсів, що склалася у сільському господарстві ще в дореформений період, найчастіше називається серед основних причин значної деградації ґрунтового покриву в Україні та загального негативного впливу агро-виробництва на довкілля. Разом з тим доводиться з прикрістю констатувати, що ліберально-ринкове реформування земельних відносин останніх років, яке часто орієнтувалось на трансплантацію інститутів з розвинутих країн, так і не сприяло організації раціонального та ефективного використання земельно-ресурсного потенціалу нашої країни. За роки здійснення земельної реформи в Україні основні недоліки в системі використання та охорони земель сільськогосподарського призначення не ліквідовано, а подекуди ці проблеми навіть ще більше загострилися. На наш погляд, значною мірою така ситуація обумовлена тим, що за останні два десятиліття на тлі суттєвого зниження ролі держави у сфері землевпорядкування так і не було проведено докорінної модернізації системи управління землекористуванням, яка відповідала б принципам екологічно збалансованого розвитку.

У цьому контексті варто наголосити, що саме землевпорядкування і передусім його основна ланка («серцевина») – землевпорядне проектування – покликані відігравати особливо важливу роль в організації екологічно збалансованого використання земельних ресурсів. Важливим інструментом поглиблення екологізації сільськогосподарського землекористування є ландшафтно-адаптивне землевпорядкування, яке, на наш погляд, повинно трактуватися як інноваційна науково-теоретична та практична платформа для формування екологічно безпечної й економічно ефективного сільськогосподарського виробничого простору в нових умовах господарювання. Використовуючи досягнення багатьох економічних, сільськогосподарських, природничих, технічних наук та базуючись на нормах

Проаналізовано специфіку організаційно-економічного забезпечення екологізації сільськогосподарського землекористування в Україні в умовах масштабних інституційних трансформацій. Обґрунтовано пріоритетність проектування інституціонального середовища при розробці інструментальної бази регіональної земельної політики, що впливає з об'єктивної необхідності модернізації всієї системи управління землекористуванням в умовах постсоціалістичної трансформації економіки. Особливу увагу зосереджено на ключових заходах щодо екологічної модернізації системи землевпорядкування на локальному та внутрішньогосподарському рівнях.

The specific of the organizational and economic providing of ecologization of agricultural land use in Ukraine in the conditions of scale institutional transformations is analysed. Priority of planning of institutional environment at development of instrumental base of the regional land policy which follows from the objective necessity of modernization of all land-use management system in the conditions of post-socialism transformation of economy is grounded. Special attention is concentrated on key measures on ecological modernization of the system of organization of land use on local level.

земельного права, ландшафтно-адаптивне землепорядкування, збагачене сучасними еколого-географічними методами, в першу чергу ландшафтно-екологічним підходом до організації території, цілком спроможне стати тією ланкою, що об'єднає в єдину систему теорію і практику організації екологічно збалансованого використання й відтворення земель на всіх рівнях [11].

Однак при розробці науково обґрунтованих програм і проєктів щодо екологобезпечного використання земельних ресурсів у сільському господарстві слід неодмінно враховувати той факт, що досягти бажаних практичних результатів у цьому напрямі можна за умови не лише формування екологічно збалансованих агроландшафтів, а й проведення масштабних змін інституціонального середовища заради підвищення дієвості соціальних детермінант та економічних чинників [14, с. 60].

У вітчизняній землепорядній науці питання, що стосуються інституціональних змін земельного устрою (землеустрою), все ще залишаються малодослідженими, практично не розкрито інституційні аспекти перспектив постреформених земельних відносин, відсутні системні дослідження можливостей застосування інституціональних теорій до вирішення актуальних проблем екологічної модернізації системи управління землекористуванням. Деякі спроби систематизації та узагальнення ключових теоретико-методологічних положень інституціоналізму та виділення тих його ознак, що спроможні відіграти детермінуючу роль у модернізації системи управління землекористуванням, зроблено в роботі [6].

Метою цієї статті є спроба адаптації основних теоретичних положень інституціональної економіки до сучасних потреб екологізації сільськогосподарського використання земельних ресурсів у загальному контексті модернізації системи управління землекористуванням на всіх рівнях.

Найчастіше фахівці виділяють відмінності між традиційним (його ще називають старим, історичним, американським) і новим інституціоналізмом [17], однак критичний аналіз творчого доробку представників різних напрямів інституціоналізму дає підстави вважати, що методологічні засади цих напрямів є досить близькими і такими, що, як правило, є взаємодоповнючими, зосереджуючи значну увагу на аналізі та подальшому врахуванні детермінант людської поведінки. Тому надалі у цій роботі ми не будемо виділяти окремі теорії інституціоналізму як доволі представницького наукового напрямку, тобто не диференціюватимемо його на окремі складові, а будемо послуговуватись словом «інституціоналізм» (і похідними від нього) як узагальнюючим терміном.

Отже, в нашому розумінні інституціональний підхід до управління базується на використанні здобутків усіх теорій і течій інституціоналізму, а тому можна вважати, що його сутність полягає в тому, щоб не обмежуватися аналізом економічних явищ і процесів у «чистому» вигляді, а враховувати в дослідженнях і «позаекономічні чинники» (передусім відповідні інститути та інституції).

У цьому контексті важливо зауважити, що на пострадянському просторі історично склалися передумови, що спричинили певну неоднозначність та дискусійність у трактуванні базових понять і термінів інституціоналізму (передусім таких, як «інститут», «інституція 2 й «організація») і, як наслідок, нечітке категоріальне відображення інституціонального середовища. Додамо також, що, на думку деяких фахівців, саме неефективні норми вживання й укорінення некоректних понять інституціоналізму, що мають тенденцію до переростання у гносеологічні інституціональні «пастки», є основою схоластики і вульгаризації інституціональної економічної теорії та часто породжують нові й посилюють існуючі методологічні суперечності [5].

Тому надалі у цій статті старатимемось уникати термінів «інститут» та «інституція», послуговуючись натомість словами «традиція», «норма», «правило», «обмеження», «законодавчо закріплений порядок», «система цінностей», «організація», «орган управління» тощо.

Докорінні перетворення в системі земельних відносин, що відбуваються в Україні в умовах ринкової трансформації економіки,

значної децентралізації управління територіальним розвитком та розширення повноважень органів місцевого самоврядування, як і зміна ціннісних орієнтирів в організації використання земельно-ресурсного потенціалу країни, вимагають не просто вдосконалення «дореформеної» системи управління землекористуванням, а її докорінної модернізації на всіх рівнях [7].

Нині більшість вітчизняних фахівців зазначає, що після 1990 року землепорядкування в Україні почало виконувати переважно обслуговуючу функцію щодо земельної реформи, яка призвела до суттєвого зниження загальної економічної ефективності та екологічної безпечності всієї системи землекористування. Першо-причиною такої ситуації окремі експерти вважають недооцінку органами державної влади та громадськістю ролі та значення системи землепорядкування у питаннях забезпечення екологічно збалансованого розвитку територій, створенні сприятливих умов для проживання населення, підвищення інвестиційної привабливості земельних ресурсів, що в результаті призводить до обмеженості фінансування необхідних землепорядкових заходів [10]. А це вимагає глибокого переосмислення змісту сучасного землепорядкування, а також напрацювання єдиних підходів до регламентації землепорядкових процедур.

Особливо нагальним, на думку експертів, стає розроблення законопроекту про внесення змін і доповнень до профільного Закону України «Про землеустрій», положення якого відзначаються значною декларативністю та суперечливістю окремих норм, а також деяких інших законодавчих актів щодо закріплення правових основ землеустрою, вилучення декларативних та непрацюючих правових положень, уніфікації, детальної регламентації та спрощення землепорядкових процедур, запровадження механізмів саморегулювання у сфері землепорядкування [10].

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне наголосити, що, на наш погляд, цілком логічно і виправдано розрізняти категорії «землеустрій» та «землепорядкування». Адже навіть з лінгвістичної точки зору перший термін варто трактувати як синонім поняття «земельний устрій» (подібно як терміни «судоустрій» і «судовий устрій»).

За такого підходу землеустрій (земельний устрій чи земельний лад) визначається передусім системою земельних правовідносин, тобто тих юридично закріплених економічних відносин, що складаються у сфері використання земельних ресурсів. Іншими словами, детермінантами землеустрою є форми власності на землю, система управління земельними ресурсами, що визначається юридично закріпленими правами і обов'язками суб'єктів земельних відносин, системою плати за користування землею, системою землепорядкування та іншими засобами державної земельної політики. А от для означення системи заходів, безпосередньо пов'язаних з організацією раціонального використання та охорони матеріальних ресурсів землі, варто використовувати термін «землепорядкування».

Отже, якщо вдатись до математичних позначень, то співвідношення між поняттями «землепорядкування» (ЗВ), «управління землекористуванням» (УЗК), та «землеустрій» (ЗУ) у нашому трактуванні можна подати у такому вигляді: $ZB \subset UZK \subset ZU$.

Як наголошує С.М. Волков, землепорядне забезпечення сільськогосподарського землекористування повинно скеровуватись передусім на [1]:

- здійснення наскрізного комплексного планування використання й охорони земель на всіх територіальних рівнях, яке б відповідало державним, суспільним і приватним інтересам;
- проведення будь-яких земельних перетворень, перерозподіл і організацію використання і охорони земель виключно на основі відповідних проєктів землепорядкування;
- державну підтримку і фінансування суспільно значущих землепорядкових робіт, перш за все пов'язаних з інфраструктурним облаштуванням території, меліорацією земель, боротьбою з ерозією ґрунту;

Таблиця 1. Порівняння змісту робіт з просторової організації сільських територій у країнах ЄС*

Заходи	Об'єднання земель (комасація)	Комплексне об'єднання земель	Впорядкування сільських територій	Комплексне впорядкування сільських територій
Об'єднання земель	++	++	++	++
Розміщення с.г. доріг	++	++	++	++
Зміцнення дорожнього покриття		+	++	++
Трансформація способу використання угідь		++	++	++
Гідромеліорація		+	++	++
Протиерозійна меліорація і рекультивация земель	+	++	++	++
Оптимізація забудови		++	++	++
Водозабезпечення господарств			++	++
Каналізація і очищення стоків			++	++
Утилізація твердих відходів			++	++
Газифікація			++	++
Розвиток місцевих промислів і сфери послуг			++	++
Розвиток туризму і рекреації			++	++
Природоохоронні заходи		+	++	++
Відновлення та охорона пам'яток старовини			+	++
Відновлення сільських поселень (насамперед сільської забудови)				++

Позначення:

++ – роботи, що виконуються в повному обсязі;

+ – роботи, що виконуються частково.

* Джерело: [2].

- обов'язкове державне регулювання ринку землевпорядних послуг та виконання землевпорядних робіт за єдиними стандартами, регламентами, нормами і правилами;
- державний контроль за проведенням землевпорядкування на всіх рівнях.

Варто також додати, що у рекомендаціях Європейської економічної комісії (ЄЕК) ООН щодо основних принципів і тенденцій розвитку управління земельними ресурсами в Європі, виданих у 2005 році, наголошується, що перспективи збалансованого розвитку залежать в першу чергу від держави, яка несе повну відповідальність за визначеність правового статусу земель та управління інформацією про землю (право власності на землю, її вартість та умови використання тощо) навіть у тих випадках, коли до цього управління широко залучений приватний сектор [13]. Одним із ключових тверджень згаданих рекомендацій ЄЕК ООН є теза про те, що кожна країна повинна створити і використовувати свою власну систему управління землекористуванням з якнайповнішим урахуванням своїх соціальних, економічних і культурних умов і досвіду. Тому в рекомендаціях розглядаються альтернативні шляхи для задоволення сучасних вимог і даються лише загальні рекомендації щодо оптимальних практичних рішень. При цьому підкреслюється, що визнання того, що земля є джерелом добробуту, лежить в основі сучасного управління на вищому рівні і ефективної роботи державної адміністрації [13].

Отже, в умовах інституціональних трансформацій роль держави в організації землевпорядного процесу не повинна послаблюватися.

Ознайомлення з досвідом організації раціонального використання та охорони земельних ресурсів у країнах ЄС попри існуючі суттєві відмінності дозволяє виділити й деякі спільні тенденції у сучасній земельній політиці країн-членів ЄС. Перш за все це:

- підвищення відповідальності муніципальних органів влади за дотримання затверджених планів землекористування;
- помітне спрощення процедур схвалення планів і проектів використання земель і просторового розвитку на тлі суттєвого зростання відповідальності замовників та виконавців різного роду робіт, пов'язаних з організацією території;

Таблиця 2. Співвідношення коштів на проведення землевпорядних заходів у Польщі за видами робіт*

Види робіт	Порівняльна оцінка коштів	Частка у фінансуванні				
		селяни	гміна	повіт	воєводство	міністерства та інші інституції
Об'єднання земель	1	0%	5-10%	5-10%	60-70%	10-20%
Комплексне об'єднання земель	у 30-50 разів більше	5-10%	~10%	~15%	~40%	30-50%
Комплексне впорядкування території	у 100-200 разів більше	10-15%	10-15%	~10%	20-25%	40-60%

* Джерело: [2].

- зростання ролі громадськості у прийнятті управлінських рішень та контролі за їх виконанням.

Аналізуючи європейський досвід екологізації сільськогосподарського землевпорядкування, можна зауважити, що в країнах ЄС відповідні заходи проводяться в контексті просторової організації сільських територій [8]. При цьому прийнято виділяти чотири види основних робіт, спрямованих на просторову організацію (за нашою термінологією – землевпорядкування) сільських територій [2]:

- об'єднання (комасація) земель;
- комплексне об'єднання земель;
- впорядкування сільських територій;
- комплексне впорядкування сільських територій.

Об'єднання (комасація) земель, яке інколи ще називають класичним об'єднанням, трактується як комплекс заходів, спрямованих на створення вигідніших умов господарювання у сільському і лісовому господарстві шляхом мінімізації розпорошеності окремих земельних ділянок та удосконалення територіальної структури господарств, тоді як поняття «комплексне об'єднання земель» (на відміну від класичного об'єднання) одночасно враховує потреби в меліорації (водній і протиерозійній), а також охоплює заходи щодо трансформації земель в широкому розумінні з метою гармонізації розвитку даної місцевості. Під поняттям «впорядкування сільських територій» найчастіше розуміють більш масштабний процес організації території з урахуванням як окремих екологічних аспектів, так і рівня розвитку технічної інфраструктури (мережі доріг, водопроводів, каналізацій, засобів зв'язку тощо) з метою формування територіальних передумов для ефективного розвитку не лише сільськогосподарського виробництва, а й місцевої промисловості та сфери послуг, тобто для багатофункціонального розвитку сільських територій. Поняття ж «комплексне впорядкування сільських територій» охоплює широке коло питань, пов'язаних з організацією території в найширшому розумінні та формуванням дієвих механізмів подальшого просторового розвитку сільських територій.

Згідно з дефініціями і вимогами щодо обсягу робіт, прийнятими в країнах-членах ЄС, систему організаційних і соціально-економічних заходів щодо комплексного впорядкування сільських територій досить часто ототожнюють з поняттям «сприяння просторовому розвитку сільських територій» [2].

Зміст відповідних заходів, що проводяться в останні два десятиліття в країнах ЄС, подано в **табл. 1**.

На сьогодні досить гострою проблемою у вітчизняному землевпорядку є фінансування землевпорядних заходів. У цьому контексті особливий інтерес становлять результати досліджень еколого-економічної ефективності землевпорядних заходів на локальному рівні, що проводилися за нашою участю в Інституті агротехніки удобрювання і ґрунтознавства (IUNG-PIB) в Пулавах перед вступом Польщі до ЄС. За результатами проведених досліджень було розроблено рекомендації щодо диференціації джерел фінансування основних видів заходів, спрямованих на просторову організацію сільських територій (**табл. 2**).

Варто додати, що оскільки одним із основних недоліків сільськогосподарського землекористування у Польщі є розпорошеність земельних ділянок у господарствах (що, за оцінками експертів, призводить до зменшення сільськогосподарських доходів в розмірі 20-50% у порівнянні з господарствами з кращою організацією території (1-4 ділянки близько від господарського двору), то одним з основних землевпорядних заходів у Польщі протягом багатьох десятиліть є і залишається комасація земель.

Проведені дослідження показали, що собівартість класичних робіт з об'єднання територій (в розрахунку на гектар) оцінюється на рівні 3-5 ц жита, тільки в надзвичайно важких умовах (дуже поділена територія з дуже маленькими ділянками) вартість робіт (у розрахунку на гектар) може сягати вартості 10 ц жита. З іншого боку, вартість комплексного об'єднання земель є вже значно вищою (у 30-50 разів більша), а вартість комплексного впорядкування території в широкому розумінні – ще вища [2]. Тобто можна стверджувати, що вартість звичайного об'єднання земель є незначною, майже символічною, а вартість комплексного об'єднання земель є відносно великою і становить близько половини ринкової вартості об'єднаних земель, а от собівартість комплексного впорядкування сільських територій перевищує теперішню ринкову ціну земель.

Пріоритетність проектування інституціонального середовища при розробці інструментальної бази модернізації системи управління сільськогосподарським землекористуванням у нових економічних умовах на рівні окремих господарств проілюструємо на такому прикладі. На сьогодні чимало фахівців наголошує на загрозливих масштабах недотримання сівозмін у товарних агроформуваннях України. У зв'язку з цим у червні 2009 року Верховна Рада України прийняла окремих Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів», яким, зокрема, передбачено посилення контролю за розробкою проектів землевпорядкування сільськогосподарських підприємств, які використовують земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, та підвищення відповідальності за порушення правил землевпорядкування. Крім того, для досягнення високих і стабільних урожаїв та запобігання виснаженню ґрунтів внаслідок ґрунтової Постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року, яка набрала чинності з 1 серпня 2010 року, затверджено нормативи оптимального співвідношення сільськогосподарських культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах України.

Однак і на офіційному рівні визнається, що чимало землекористувачів не поспішають розробляти та впроваджувати у виробництво проекти сівозмін, а шукають шляхи, як обминути закон [12].

На наш погляд, однією з важливих причин частого порушення сівозмін товарними сільськогосподарськими виробниками є їх переважна орієнтація на організацію статичних сівозмін, які рекомендує традиційна теорія організації системи сівозмін. Наші попередні дослідження показали, що освоєння традиційних (статичних) сівозмін із заданим строгим чергуванням культур на полях за роками ротації в умовах динамічності виробничих і погодних умов, мозаїчності ґрунтового покриву і неоднорідного рельєфу місцевості є досить проблематичним, а часто – майже неможливим [11]. А тому ми вважаємо, що досить ефективним напрямом екологізації сільськогосподарського землекористування є запровадження у виробничу практику систем динамічних сівозмін, ідею яких ще у другій половині 1980-х років було висунуто, теоретично обґрунтовано та практично апробовано науковцями землевпорядного факультету Львівського національного аграрного університету. При такій організації агровиробництва сівозміну вже не трактують як наперед задану схему чергування культур, а формують її постійно, щорічно вибираючи найкращий варіант розміщення культур у полях з урахуванням якості й стану ґрунту та агротехнічних вимог і основних принципів ведення сівозмін відповідно до метеорологічних і виробничих умов, що склалися на певний період [11]. За такого підходу сівозміни дозволяють

максимально врахувати ґрунтово-екологічні умови кожної земельної ділянки і біологічні властивості кожної культури.

ВИСНОВКИ

В умовах посилення попиту на реалізацію принципів збалансованого розвитку в Україні з метою забезпечення формування необхідних умов для упередження екологічно деструктивних процесів в економіці суттєво зростає потреба модернізації системи управління землекористуванням.

Проблема інтеграції економічних, соціальних та екологічних аспектів організації сільськогосподарського використання земельних ресурсів у тринітарну модель збалансованого розвитку потребує комплексного підходу до вирішення давно назрілих проблем на новій методологічній основі. Для цього в Україні необхідно модернізувати всю систему управління землекористуванням, базуючись на імперативі формування просторових передумов для економічного, соціального та культурного розвитку суспільства й збереження природного середовища.

Використання інституціонального підходу до вирішення проблем екологізації сільськогосподарського землекористування дозволяє зосередити особливу увагу на аналізі соціальних норм і правил як базових регуляторів взаємодії людей, що детермінують певний характер поведінки індивідів у тій чи іншій ситуації. Виконання цих норм і правил може бути добровільним (для норм) або повинно спиратися на відповідні соціальні, економічні чи юридичні санкції (для правил). Такий підхід можна розглядати як необхідну умову надання системі землевпорядкування в Україні більшої дієвості, а нормативно-правовій базі її регулювання – внутрішньої узгодженості та впорядкованості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков С. Н. Землеустройство. – Т. 1. Теоретические основы землеустройства / С. Н. Волков. – М.: Колос, 2001. – 496 с.
2. Вох Ф. Впорядкування сільських територій у Польщі: сучасний стан і перспективи / Ф. Вох, Б. Подольський, Л. Казьмір // Вісн. Львів. держ. аграрного ун-ту: Землевпорядкування та земельний кадастр. – 2002. – № 5. – С. 92–102.
3. Галушкіна Т. П. Экологическая политика и механизмы ее реализации на региональном уровне / Т. П. Галушкіна, В. И. Крутякова. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 1999. – 112 с.
4. Желаяева С. Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социально-экономических систем различных типов / С. Э. Желаяева, В. Е. Сактоев, Е. Д. Цыренова. – Улан-Удэ: ВСГТУ, 2005. – 156 с.
5. Іншаков О. В. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів / О. В. Іншаков, Д. П. Фролов // Економічна теорія. – 2011. – № 1. – С. 52–62.
6. Казьмір Л. П. Інституціональний підхід в теорії управління землекористуванням / Л. П. Казьмір // Землеустрій і кадастр. – 2010. – № 2. – С. 24–34.
7. Казьмір Л. П. Теоретико-методичні засади модернізації системи управління землекористуванням в Україні / Л. П. Казьмір // Стратегія забезпечення сталого розвитку України: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – У 3 ч. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – Ч. 1. – С. 229–233.
8. Казьмір Л. П. Концептуальні засади модернізації системи управління розвитком сільських територій / Л. П. Казьмір, М. Г. Ступень, Л. П. Казьмір // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України [зб. наук. пр.] / Ін-т регіон. досліджень НАН України. – 2011. – Вип. 6 (92). Сучасні проблеми розвитку сільських територій. – С. 81–90.
9. Кульчицький Я. В. Екологізація економічних систем у контексті постіндустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики / Я. В. Кульчицький // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 77–84.
10. Мартин А. Г. Сутність проектних рішень у сучасній документації із землеустрою / А. Г. Мартин // Землеустрій і кадастр. – 2010. – № 2. – С. 14–23.
11. Організація сільськогосподарського використання земель на ландшафтно-екологічній основі: монографія / за заг. ред. проф. П. Г. Казьміра. – Львів: Сполом, 2009. – 254 с.
12. Полейко Т. Землекористувачі не поспішають впроваджувати сівозміни, а шукають, як обминути закон / Т. Полейко // Землевпорядний вісник. – 2013. – № 4. – С. 10–11.
13. Управление земельными ресурсами в Европе: тенденции развития и основные принципы. – Нью-Йорк, Женева: ООН. – 2005. – 146 с.
14. Хвесик М. А. Институциональное обеспечение землекористування: теорія і практика: монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К.: НАУ, 2006. – 260 с.
15. Mol A. P. J. Ecological modernization and the environmental transition of Europe: between national variations and common denominators / A. P. J. Mol // Journal of environmental policy and planning. – 1999. – No 1. – P. 167–181.
16. Munasinghe M. Environmental economics and sustainable development / M. Munasinghe. – Washington: World Bank, 1993. – 120 p.
17. Rutherford M. Institutions in economics: the old and the new institutionalism / M. Rutherford. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 232 p.
18. Vatn A. Rationality, institutions and environmental policy / A. Vatn // Ecological Economics. – 2005. – Vol. 55 (2). – P. 203–217.